

TÜRKMEN HALK EDEBİYATINDA AT KÜLTÜRÜ VE ATIN TÜRKMEN HAYATINDAKİ ROLÜ*

Yard. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR

*Muğla Üniversitesi /Fen Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü Öğretim Üyesi*

ÖZET

Türkmen kültürünün bir parçası olan, köklerini tarih öncesi çağlardan alan at kültürü ile Türkmen tarihinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu, elde edilen verilerden çıkarılan sonuçlardır. Türkmen edebiyatı ve geleneğinde çok önemli bir değer olan at, Türkmen'in kimliği ve kişiliğine de etki etmiştir. Türk edebiyatında atlarla insanlar arasında sürekli benzerlik kurulmuştur. Türkmen edebiyatında Dede Korkut Kitabı, Köroğlu Destanı, Türkmen şiirindeki ve atasözlerindeki sayısız örnekler atların özelliklerini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Türkmen at kültürü, Türkmen edebiyatı, Ahal-teke, At

Bu yazı, 23-27 Mayıs 1998 tarihinde Aşkabat'ta gerçekleştirilen "Türkmen Atının Dünya Atçılığının Gelişmesindeki Rolü Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur. Türk halkları bir bütünü oluşturur. Burada kullanılan 'Türkmen sözü bir ayrımı değil, ayrıntılı incelemeyi vermek içindir.

Türkmenler tarih sahnesine çıktıkları zamandan bu yana çeşitli sebeplerle parçalanmış, bunun sonucu olarak birbirinden uzaklaşmıştır. Günümüzde, Türkmenistan dışında Türkiye, İran, Irak, Suriye, Afganistan, Özbekistan, Kazakistan vb. ülkelerde pek çok Türkmen yaşamaktadır. Farklı coğrafyalarda, değişik kültürleri etkileyen, farklı kültürlerden etkilenen Türkmenler dinamik kalmayı, büyük ufuklar elde etmeyi başarmış, lehçe farklılıkları doğmuş olsa da millî kültür ve ruh bütün Türkmen boylarında müşterekliğini korumuştur. Aynı ruh ve kültürü paylaşan, aynı tarihî köklerden beslenen Türkmen boyları, tarihî sebeplerle farklı coğrafya ve farklı lehçelerde bulunsalar da aynı değerleri taşımaktadırlar. Bu durum, medeniyet seviyeleri, lehçe ve coğrafi farklılıklar; dili, soyu, tarihi, kültürü bir olan ortak düşmanları bulunan Oğuz grubundaki Türkiye Türkmenleri ile Türkmenistan Türkmenlerinin müşterekliğini bozamamıştır. Bu özelliğin bütün kardeş Türk halklarında ortak olduğu, at kültürü ve atın rolü ile ilgili eserler üzerinde yaptığımız değerlendirmelerle gerçekleştirdiğimiz araştırmalardan anlaşılmaktadır.

Türkmen kültürünün bir parçası olan, köklerini tarih öncesi çağlardan alan at kültürü ile Türkmen tarihinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu elde edilen verilerden çıkarılan sonuçlardır. Belgeler, farklı ve ön yargılı görüşler ileri sürülse de, atın Türkmenler tarafından ehlileştirildiğini göstermektedir. Atın ehlileştirilmesi, sadece Türkmenlerin medeniyet seviyelerinin gelişmesini sağlamış, insanlık tarihi ileri bir aşamaya geçirmiştir. At, Türkmenler tarafından ehlileştirilmeden, eski çağlarda gerçekleştirilen «Kavimler Göçü»nün yapılmasının bile mümkün olmadığı tarihî verilerin sunduğu bir gerçektir.

Türkmen edebiyatı ve geleneğinde çok önemli bir değer olan at, Türkmen'in kimliği ve kişiliğine de etki etmiştir. Atın hızlılığı sayesinde Türkmenler yeni coğrafi mekânlar keşfetmiş, geniş bozkırlara hükmetmiş; Asya, Avrupa ve Afrika'da büyük devlet veya imparatorluklar kurmuşlardır. Atın tarihî rolü, onun bir kültür unsuru olmasını doğuran başlıca sebeptir.

Savaş atının kaderi ile kahramanın kaderi birbirine bağlıdır. Kahramanın yavaş yavaş ortaya çıkışını hazırlayan anlatıcı, ona yardımcı unsurlar da hazırlar. Baş yardımcılarından biri ve en önemlisi

attır. Kahramanın büyümesiyle birlikte onun arkadaşı, dostu, sırdaşı at da hazır hale gelir. Bunlar sürdürdükleri hayat içerisinde birbirlerini tamamlarlar. Köroğlu ile Kır At, bu niteliklere sahiptir.

Türkmenlerde savaş atının varlığı ve atlı savaşlar Kök Türk tarihinin yazılı en eski belgelerinde anlatılır. Bu belgelerin başında *Kök Türk Yazıtları* gelmektedir. Bu yazıtlarda kahramanların bindiği atların gösterdikleri yararlılıklar, savaş içerisindeki fonksiyonları, savaş sahneleri tasvir edilmiştir. Yapılan tasvirlerden Kül Tigin'in bindiği atların nefesini duymak mümkün olabilmektedir.

Atların destanlarda var olmalarının temel fonksiyonu düşmanla savaş veya mücadeledir. Kahramanın en büyük yardımcısı ve destekçisi atdır. At da kahraman gibi Alplik gösterir (Çınar, 1993: 22-24; Lipets, 1984: 220) Epik türün temel özellikleri at tipinde de görülür. Kahramanın bindiği at iyi bir binek ve yarış atıdır. Atık, dayanıklı ve dövüşçülüğü ile diğer atlardan ayrı tutulur. Bazı Türk halklarının destanlarında atlar doğdukları andan itibaren farklı özelliklere sahiptirler. Bunların kuyruğu ve yelelerinde kılıç veya hançer vardır, tırnakları demirdendir. Tuva, Saha ve Altay Türklerinin bazı epik destanlarında kahramanların atlarının ayaklarında, yele veya kuyruklarında kılıç vardır veya bunlar kılıç gibi keskindir. Atlar, düşmana veya atına yok edici darbeyi vururlar. «*Altay Türkleri destanında düşman atlarının her biri ile şiddetli savaş sahneleri verilmiştir. Sarıker at savaş meydanında düşmana saldırır, sağa sola, aşağı yukarı zıplayarak düşmanı keser, yaralar*» (Lipets, 1984:210).

Atlarla insanlar arasında sürekli benzerlik kurulmuştur. Dede Korkut'ta Uruz Koca, at ağızlıdır (Ergin, 1994: 96). Manas'ın yiğitlerinden Acıbay, aygır yanaklıdır (Radloff, 1995: 91). Bununla hem Uruz Bey'in hem de Acıbay'ın yiğitlikleri vurgulanır. Bunlar at-insan ilişkisinin delilleridir. At, birlik ve dirliğin sembolü sayılmıştır. Türkmen bilge kişilere göre insanlar, akrabalar, yurttaşlar arasında birlik ve dirlik olursa at sayısı çoğalır, zenginlik artar.

Türkmen atı insana ateşli bir aşkla bağlıdır. Dünyada hiçbir hayvan insana bu kadar bağlanmaz ve sevgi gösteremez. Atların bu yönden en asilidir. Çok munis, vefakâr, cefakâr, insan dostu bir attır.

Aynı zamanda çok zekidir. Ahal-Teke veya Yomut atı, Türkmenlerin dostu ve yakın arkadaşıdır.

Ahal-Teke atı aynı zamanda çevresi ile ilgili ve çok tetik bir hayvandır. Duyuları çok gelişmiştir. Çok hassastır ve her olayı önceden sezebilir ve sahibini uyarabilir. Çok gururlu bir attır. Eğitimi sevgi ile yapılır. Karakteri Türkmen insanına benzer. Sertlikten hoşlanmaz ve hainliği yoktur. Aynı zamanda çok cesur bir attır. Binicisine güvenir ve binicisi ile her türlü tehlikeye atılabilir. Gerçek bir can yoldaşıdır.

Ahal-Teke atına sevgi gösterilmez ise eğitimi çok zordur. Bu takdirde çok dik başlıdır. Ancak, sevgi ile eğitim yapıldığı takdirde bir can dostudur ve eğitimi çok kolay olur (Güleç, 1995a: 39).

Atla-insan veya atla-yiğit birbirlerini tamamlayan unsur olarak görülür: «*Kişi korkarsa / atı ayağına yitirir*», «*Atın huyunu sahibi bilir*».

Her iki varlık birbirini tamamlayan unsurlardır. At murattır. İnsanın gerçek ve düş dünyasının zenginliğidir. At, insanı amacına ulaştıran, hayal dünyasını gerçeğe dönüştüren, uzaklarda, ulaşılması mümkün olmayan diyarlarda bulunan hedeflere insanı yaklaştıran ve buluşturan varlıktır. «*At yiğide kanattır*», «*at yiğidin direği*», «*at saklamak (beslemek) devlettir*», «*at saklamak / hân saklamak*» biçimindeki Türkmen atasözleri bu yakınlığı ve ilişkinin yoğunluğunu verir.

Köroğlu destanındaki genel kavram ve tasvirler, Türkmenlerin dünya görüşü ve bu çerçevede ata olan sevgisi ile atın gündelik hayat içindeki fonksiyonunu ifade eder.

Köroğlu tek başına yok gibidir. Onu anlamlı kılan, kimliğine ve kahramanlığına nitelik sağlayan Kır At'tır. Tasvirler ile olayların anlatımında Köroğlu ile Kır At atbaşı gider. Birinin yokluğu, diğerinin hiçliği, gereksizliğidir. Her ikisi de birbirine su kadar gereklidir. Birinin yaşaması, destan içinde var olması, diğerine bağlıdır ve Kır At, Köroğlu'nun varlık sebebidir. Köroğlu, Kır At'tan ayrı düşüğü zaman ağlamaktan kendini alamaz. Böyle bir durumda iken Kır At'ın acısını duyar, kendisinden geçer. Yalvarmaları sevgiliyi arar gibidir.

Köroğlu bu sevgiliyi Rum'a (Anadolu) ve İsfahan'a değişmez.

*Ayım Kırat günüm Kırat
Hatran düştü gönüme*

*Yanımda yoldaşın Dorat
Hatran düştü gönüme*

(Çerkezov, vd. 1995: 9.)

Kır At'a, yiğidin yüreğinin yâri olduğunu itiraf eder. Kır At, birlik ve dirliğin kılıcıdır. Köroğlu Tanrı'dan evlat yerine, Kır At'ı dilemiştir. «*Sensiz neyleyim dünyada*» diyerek onsuz bir dünyayı sevmediğini ifade eder.

Köroğlu Destanı'nda Kır At, destanın merkezini oluşturur. Türkiye'deki tespitlere göre, Kır At'ın babası sudan çıkan aygırdır. Sudan veya gölden çıkan at motifi, Türkmenlerin yayıldığı bütün ülkelerde görülmektedir. Kır At, güçlü, dayanıklı, olağanüstü niteliklere sahip bedevdir. Kır At «*attan bedev, anadan külhandır*». Huloflu bu atı «*koçak at*», «*bay at*» biçiminde niteler (Batu, 1938: 68). «*Bedev at*» sözüne, Dede Korkut, Battal Gazi, Bozoğlan ve Köroğlu Destanı'nda rastlanır. Kır At, âb-ı hayat içtiğinden ölümsüzdür. Köroğlu'nun Türkiye, Türkmenistan, Azerbaycan varyantlarında Kır At uçma özelliğine sahiptir. Tay olarak bakıldığı dönemde üzerine güneş ışığı düşmüştür. Bundan dolayı kanatları kaybolmuştur. Bununla birlikte kalelerden atlayabilmekte, kale duvarlarını uçarak geçebilmektedir. Koşarken ayakları yere değmemektedir. Köroğlu, Kır At'ı diz boyu çamurlu bir tarlada koşturduğu halde ayağına çamur bulaşmaz. «*Kır At'ın gittiği, kuş gibi uçtuğu söylenir*» (Batu, 1928: 63). Destanın Türkiye varyantında Bolu Beyi'nin tutsağı olan Köroğlu, atın çok azdığını, gezdirilmesi gerektiğini söyler. Bütün kapılar kapatılır. Köroğlu, Kır At'ın kulağına eğilir, kendisini Çamlıbel'e götürmesini söyler. Kır At, yüksek kale duvarından atlar ve Çamlıbel'in yolunu tutar. Türkiye'de söylenen bir Köroğlu Türküsü'nde «*her yanında çifte kanat*»tan söz edilir, bununla onun hızlılığı, tezliği vurgulanır. Kır At, Köroğlu öldüğünde insan gibi yas tutar, kırk gün hiç yem yemez. Köroğlu Destanı, Kır At'ın destanıdır. Köroğlu'nun en lirik parçaları, Kır At hasretiyle ve ona olan sevgiyle ilgilidir. Kır At üzerinde düşmana karşı daha rahat bir mücadele verir. En çekici ve çarpıcı koçaklamalarını Kır At üzerinde söyler.

Mahdumkulu'ya göre koç yiğit, atsız olmaz. Bu at, en iyi cins olmalı, düşmana aman vermemeli, koç yiğide yardımcı olmalıdır:

*Ad kazanan goç yiğidin Avval
bedev atı gerek*

(Çerkezov, vd. 1995:10)

Yurt sahibi olmak, belirli bir toprağa bağlanmak, ona hâkim olmak mutluluk verir. Göçebe yaşayışın büyük zorlukları vardır. Yapılan göçlerde en büyük yardımcı unsur attır. Göçebe insan için yurt ne kadar gerekli ise, Türkmen için de at o kadar gereklidir. Türkmen atasözüne göre atın fonksiyonlarını herkes bilemez. Atla sahibi arasındaki sevgi bağı bu bağı kuvvetini, değerini ancak at sahibi olanlar, onunla bağı bulunanlar bilir: «*At gadırını münen biler / yurt gadırını göçen*».

Uzak yollara gitmek atla mümkündür. Atsız kişi, kanatsız kuşa benzer: «*Atan barka (varken) dost gazan / atın barka yol*». Burada at gücü, planlı olmayı ifade eder.

Güçlü at, sadece binicisinin değil, yaşadığı köyün, boyun namusu olarak değerlendirilir. Türkmen için güçlü atın satılması hoş bir davranış değildir. Çünkü bu at görkemi ve güzelliği ile toplumun malı olmuştur. Atın sahibi, onu satmak istediği zaman obasına, halkına danışmalıdır: «*At satsan obana geneş*».

At, uzak diyarların fetih aracıdır. Geleceğin güvenci, Türkmen'in kıvancıdır: ata çıkan (binen) alış (uzak) görer. Türkmen'e göre at, insana dostu kadar yakın, annesi kadar şefkatlidir. Atı olmayan kişi kimsesiz sayılır, yalnızdır, atsız delikanlı öksüz demektir: «*Atsız oğlan / atasız oğlan*». At, soylu ve vefalı bir varlıktır. Sahibine bağlıdır. Görkemi, güzelliği, vefasıyla birleşince olağanüstü bir varlık ortaya çıkar: «*Atta vefa da bar / sapa da*». Vefalı olan bu varlık insana dost ve arkadaşır: «*Attır yiğidin yoldaşı*»; «*atı barın ganatı bar*»; «*atsız sahu (cömert) gılıcsız hatır (kahraman)*»dır. Benzetmelerde at öne çıkar: yiğit, atlansa at yüreklidir.

At ile kahraman arasında güçlü ve sarsılmaz bir bağ vardır: «*Yiğidin görki (görkemi) at ve yarağ (silah)*»tır. «*Yiğit atıyla yiğit, ata yiğidiyle yiğit*»tir.

At ile yiğit birbiriyle kaynaşmış, bütünleşmiş varlıklardır: «*Yiğidin miradı attır, at saklamak (beslemek) dövlettir*». At ile sahibi arasında sarsılmaz bağlar vardır. Onu kamçulamak aradaki bağı çözer, atla insan arasındaki dostluk bağına kaybolmasına sebep olur: «*Urma atını / yitirirsin dostunu*». Türkmen hayatında at o kadar büyük yer

edinmiştir ki, o sevgilisinden, kardeşinden bile daha yakın görülür: «*Ertir tur (sabaha kalkınca) atanı gör / atandan son (sonra) atını*» biçiminde geçen Türkmen atasözünde de ifade edildiği üzere, at ailenin bireylerinden biri sayılmış, fonksiyon itibarıyla aile içerisindeki bireylerden bile çok sevilmiştir. Ekonomik güç ve toplum içinde sosyal prestij sağlama rolü bu sevginin temelini oluşturur.

Türkmenlerde atın da bir canlı olduğu, ona bir dost gibi yaklaşılması, dinlendirilmesi, bakımının yapılması vurgulanır. Savaşı kazanmada atın payı büyüktür. Kahraman için atı canı kadar azizdir. Yenilen kahramanın sağ salim olarak ülkesine dönmek için sağlanmasını vasiyet ettiği en değerli varlıklardan biri ailesi, diğeri ise atıdır. Ölüme giderken bile atının kurtarılmasını, ona sahip çıkılmasını ister.

At ile insanın yaşı arasındaki ilişki, baytarnamelerde kurulduğu gibi sözlü kültürümüzde de kurulmakta, yirmi yaşını geçen at, ellisini aşmış insana benzetilmektedir. Yine dört yaşındaki bir at; hareketliliği, koşması, güzelliği unsurlarıyla on beş yaşındaki genç bir kız ile eş tutulmaktadır. Türkiye Türkmenlerinin Avşar boyundan olan Dadaloğlu'nun;

*At koşu tutmasın çıktığı zaman
Yalı kavak gibi yıktığı zaman
At dört kız on beşe yettiği zaman
Severim Kır Atı bir de güzeli*

(Özdemir, 1986: 81)

dizeleri bunu göstermektedir.

Dede Korkut Kitabı'nın Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boyu'nda, «*yayanun umudu olmaz*» denilir (Ergin, 1994: 161-162). Kaşgarlı'da bu düşünce «*kuş kanatın er atın*» (DLT, 1985: 1/34-5) biçiminde geçmektedir. Türkmen edebiyatının önde gelen yazılı ve sözlü eserlerinde görülen bu düşünce tarzı, Türkmenlerin tarihteki yaşayış biçimiyle ilgilidir. Kişinin yiğitliğinin belgelerinin en önemlisi bir ata sahip olmasıdır. Yayan adamın umudu olmadığı gibi, atlı sistem içerisinde önemli yeri ve değeri de yoktur. Atsız kişi yaşama şansı olmayan kanatsız kuşa benzer. Türkmen'e göre, atı olmayanın yeryüzünün hâkimiyetinde söz hakkı da yoktur. «Yeni Dünya Düzeni»ni belirleyen savaş araçlarının başında uçaklar, füzeler, tanklar gelmektedir. «Eski Dünya Düzeni»ni belirleyen

unsurların başında ise at yer almaktadır. Atı olanın gücü, devleti, toprağı, özgürlüğü olur. Yaya kişinin bunları sağlaması mümkün değildir.

Atın varlığı bozkır kültürünün, başka deyişle atlı-göçebe kültürünün başlıca ögesi olmuştur. Atı veya atları olanların kolayca bir yerden başka bir yere hareket etmeleri mümkün olabilmıştır. «*S. Zimanov'a göre «yatak» sözü yerleşik hayata geçmekle birlikte ortaya çıkmış bir sözdür. Yerleşik hayatta ise ilk defa, başka bir yere göçebilmek için gerekli atı olmayan fakir insanlar geçmiştir»* (Lipets, 1984: 245). Buradan da anlaşılacağı üzere, at toplumsal hayatı belirleme işlevine de sahip olmuştur. Türkiye'de Uludağ Türkmenleri arasından derlenen;

*Ekme bağ, bağlanırsın
Ekme ekin eğlenirsin
Çek deveyi, gütt koyunu
Bir gün olur beylenirsin*

biçimindeki bir metin ile Şavak Türkmenleri arasından derlenen;

*Cefa istersen ek-biç
Sefa istersen kon-göç*

(Kutlu, 1987:5)

sözlerinde bey olmanın yolunun göçerlikten geçtiği vurgulanmakta, ziraat yapmak, ekip biçmek, yerleşik hayata geçmek reddedilmektedir. Bu reddin toplumsal, genetik ve psikolojik sebepleri vardır. Türkmenler at sırtında dünya hâkimiyetini sağlamak yolunda mücadele etmiş, bunda başarılı da olmuşlardır. Türkmenistan'da Büyük Selçuklu, Anadolu'da Selçuklu, Osmanlı, Akkoyunlu, İran'da Safevi Devleti'ni kuran ve yaşatanların Türkmen oldukları göz ardı edilmemelidir. Türkistan, İran ve Anadolu'da kurulan bu devletlerin bir bölümü uzun yıllar Avrupa, Asya ve Afrika'nın hâkimi olmuşlardır. Bu hâkimiyet at ve atlı birliklerin güç birliği ile sağlanmıştır.

Türkmenlerde sosyal tabakalar arasında belirli bir farklılığın olmadığını da atlı kültürden yola çıkarak tespit etmek mümkün olabilmektedir. Atlı kültürünü yaşayan insanlar arasında belirli bir yakınlık, dostluk vardır, kaderleri ortaktır. 1000 atı veya 100 atı olanı, aynı kaygı veya düşünce alır. Sürüleri olan biri ile az bir mala sahip olan veya çobanlık yapan arasında yaşayış bakımından büyük bir farklılık yoktur. Yaşayışları aynı olan insanların

düşünüş veya dünyaya bakışları da aynı olmaktadır. Diğer milletlerde pek rastlanmayan bu özellik Türkmenlerin hasletlerinden biridir. Çobanın bindiği at ile Hân'ın bindiği at arasında güç bakımından büyük farklılık bulunmaz. Dede Korkut Destanı'nda belirtildiği gibi, Salur Kazan'ın çobanının bindiği at, Salur Kazan'inkinden geriye kalmaz. Önemli olan atlı olmak, yaya olmamaktır.

Atını kaçıran veya belli bir amaç için yola çıkan kişinin atından düşmesi utanılacak bir durum olarak kabul edilmiştir (Lipets, 1984: 240-241)

Türkmenlerde atın sahibi olma, bağımsızlığı da ifade eder. At özgürlüğün ifadesi olarak görülür. Ata bir çırpıda binme, kendini orada rahat hissetme duygusu Türkmenlere psikolojik bir güç verir. Türkmen tarihi ve edebiyatında kahraman veya binici atının sırtında kendi kendinin beyi veya padişahıdır. Uzayıp giden bozkır, keşfedilmeyi veya Türkmen ellerine katılmayı beklemektedir. Yeni yerlerin alınması, bu duygular içinde olmuştur. Dede Korkut Destanı'nda geçen «*At ayağı çabuk, ozan dili çevik olur»* ata sözü, bu gerçekliği ifade eder. Atın ayağının çabukluğu, hızlılığı, düşünce ve duygularda değişmelere yol açmış, yeni bir yapının ve sistemin oluşmasının başlangıcı olmuştur. Birliğin sağlanmasından sonra harekete geçen topluluğun atlarının çıkardığı toz, gökyüzünü tutar. Tozun varlığı çokluğu, kalabalığı birlikte harekete geçen gücü sembolize etmektedir. DLT'de «atlanmak» mastarı bütün orduyu kapsar (DLT, 1/352-353). Savaşa giden erler atlanırlar. Türkiye'nin Bayburt, Kars, Erzincan ve Erzurum yöresinde kız istemeye giden dünürler içinde «atlı» sıfatı kullanılmaktadır. Bu kişiler yaya da olsa bu sıfatla adlandırılmaktadırlar. Dünürlerin atlı olması, hem güvey evine, hem de kız evine prestij sağlamıştır. Atlı olmak zenginliğin de ifadesidir.

At, Türkmen'e kardeşi kadar, hatta bazen ondan da yakındır:

*Yiğit yiğidin gardaşı
At yiğidin öz gardaşı*

(Cunbur, 1985: XVII)

diyen 16. asır Türkiyeli Türkmen halk şâiri Karacaoğlan'ın; Dede Korkut Destanı'nda, atına;

*At dimezem sana gardaş direm
Gardaşumdan yiğ*

(Ergin, 1989:136)

diyen Bamsı Beyrek'le aynı duyguları paylaştığı görülüyor.

«Köroğlu Destanı'nın Türkmen rivayetinde at yiğidin yoldaşı, gücü kuvvetidir:

Attır iğidin yoldaşı

Bedev at yiğidin gücü, kuvveti»

(Elçin, 1988: 432)

Köroğlu Destanı'nda halkın ata olan inancı ince bir ustalıkla işlenmiştir. Bu eserde, halkın atı besleme sanatı ve eğitimi, atın bağımsız karakteri sanatsal bir içerikle değerlendirilmiştir. Olaylar ve bu olaylara bağlı ana düğümler bir fantezi ürünü değil, halkın gerçek hayatının, tarihi gerçeklerin ve Türkmen halkının binlerce yıllık at besleyiciliği ve at bakımı ile ilgili tekniklerin bu destan aracılığı ile dile getirilmesidir. Bu bakımdan Köroğlu Destanı'nda iki temel kahramandan söz etmek mümkündür. Bunlardan biri Köroğlu, diğeri Kır At'tır. Buradan hareketle destanı «Kır At Destanı» olarak nitelendirmek mümkündür. Atın fonksiyonunu yansıtan eserlerden biri de Dede Korkut Destanı'dır. Atla ilgili bir kısım şöyle geçer:

«Bayındır Hân veya Kazan, beylerden Begil'in avcılıktaki mahareti için: "Bu hüner atın mıdır, erin midir?" diye sormuş, beğler de kendisine "Hânım, erindir" cevabını vermişlerdi. Fakat Kazan'ın "Yok, at işlemese er öğrenmez, hüner atındır!" demesi üzerine Begil, Bayındır Hân veya Kazan'a küsiüp otağına dönmüştü» (Sümer, 1992:287).

Bütün bu duygu ve gerçekliğin kültürel kökeni, tarihin derinliklerinde gizlidir. Kaşgarlı'nın belirttiği üzere «At, Türkmen'in kanadıdır». Atına binen akıncı, kanat vuran kuş gibi uzak mesafelere süratle gidebiliyor. Kuş nasıl kanatsız olmazsa, er de atsız düşünülemez. Atın gerekliliği Alp Er Tunga'ya göre, ay gök için ne ise at da er için o kadar gereklidir.

At, Türkmen kültüründe kutsal kabul edilmiş olan hayvanların başında gelir. Türkmenlerin içinde yer aldıkları ilk kültür ve medeniyet dairesinde iduk (kutsal) olan at, bu yapısını İslâmiyet'in kabulünden sonra da sürdürmüştür.

Dede Korkut Destanı'nda «çaparken ağ boz atın büdürmesin!» (İnan, 1937: 139) şeklinde geçen ozanın duası atın günlük hayattaki önemini belirtmesi yanında halk edebiyatındaki yerini de vermektedir.

Türk halk edebiyatında müstesna bir yeri olan at, âşık şiirinde de başlı başına bir değerdir. Türkiye'de Köroğlu, Dadaloğlu, İlbeyoğlu, Kul Mustafa, Karacaoğlu, Sıdkî Baba gibi, birçok Türkmen halk şâirinin doğrudan at konusunu işleyen şiirleri vardır. Bu şiirlerde, atların vasıfları, donları, güzellikleri, yiğitlikleriyle cinsleri, tipleri, süratleri, bakım ve beslenmeleri, olağanüstü özellikleri bulunur. Türkiye'de «atta karın yiğitte burun», «ata arpa yiğide pılav», «atın ürkeği, yiğidin korkağı» vb. biçiminde geçen atasözleri (Aksoy, 1945: 258-259; Elçin, 1963: 3190), at-yiğit ilişkisini gösteren birkaç örnektir. Bu ilişkiyi sağlayan unsurların başında at ve yiğidin tarihî süreçte birbiriyle olan yakınlıkları vardır. Türkmen tarihinin olduğu kadar, insanlık tarihinin de önemli bir bölümünde askerî zaferlerin bilge kişilerin yol göstericiliğinde, ancak yiğitlerin güçlü ve pratikleri, atların süratli ve savaş şartlarına dayanıklılıkları sonucu kazanıldığı görülmektedir.

Köroğlu'nun Kır At'ı kamış kulaklı, kuş kanatlı, şafak yıldızı gözlü, selvi boylu, elma yanaklı, ceylan sekişli, gelin gülüşlü, kız duruşlu, kartal avazlı, savaşta ejderha ağızlıdır. Bir sıçrayışta kırk arşın yol alır. Düşmana karşı amansızdır. Gözleri fıldır fıldır döner. Düşmana saldıracığı zaman dört ayağını diker, boynunu uzatır, gözleriyle etrafını yoklar ve kişnemeye başlar; savaş meydanının cengâveridir. Yürüyüşü ve haykırışıyla yer sarsılır, kaplan gibi ortaya atılır, düşmana zayıat verir. Düşmanın gözlerinde ateşler yakar. Düşmanı koyun gibi kovalar, onlara saldırır, ısırır. Köroğlu yaralandığında onu düşmandan kaçıtır. Köroğlu'nun dostu, yoldaşı, kardeşi, ortağıdır.

Türkmen şâiri Meteci, bedev'i tarif ettiği şiirinde (Çerkezov, vd. 1995: 13); atın «şahmaran dilli, sıkı belli, uzun boylu, geniş sağrılı, kız duruşlu, tavşan yürüyüşlü, yüksek kalçalı, görkemli, güçlü, alını nişanlı, kamış kuyruklu, kargı kulaklı, güçlü toynaklı, parlak tüylü, görkemli, elma gözlü ve badem gözü kapaklı» olanını tercih ettiğini ifade etmektedir. Bu tercih, Türkmenlerin genel tercihi de yansıtmaktadır. Bu istek Köroğlu'da da vardır. Meteci'ye göre, güçlü ve güzel bedev rüzgâr gibi hızlıdır. Üstündeki eyer altın kaplama, köyneğesi atlandıdır. Yuları altın işlemeli ibrişimdir. Üzerine binildiğinde tatlı bir esintilik sağlar, «bâd-ı sâbâ»yı andırır, yürür, bazen gökyüzüne uçar.

Atın güçlülüğünü sağlayan temel unsurlar vardır. Bunlardan biri de ayaklarının sağlamlığıdır. Yürüdükçe ayaklarının ve bedeninin gücünü artırır. «*At ayağından semrer*», «*atta ayak bolsa (olursa) / özge sın (başka sınama) gerekmez*», «*atla ayak bolsun / erde gayrat*» atasözlerinde sağlamlığının ayaklarından belli olduğu vurgulanır. Ayakların sağlıklı ve sağlamlığı atın güçlülüğünün ifadesi olarak düşünülür: «*Gavunu kabağından (dışından tanarlar / bedevi söbüğinden (tabanından))*».

Atın keskin gözleri olmalıdır. «*Avcı görmese it görür / it görmese at görür*», «*iyi at önünü gözler*» atasözleri bunun ifadesidir (Çerkezov, vd. 1995: 236).

At, dünya serveti, Türkmen'in millî sanatıdır. Atamırat Atabayev'e göre bedev yürüdüğünde toynağından dolayı yer sarsılır; kanatsız kuş olmasına rağmen uçar; koşar düşmana yetişir; sahibini düşmandan kaçıtır, kurtarır; sevgiye karşılık sever ve naz eder; azarlandığında utanır; korkusuzdur, ürkmeyiz; uzakları yakın eder; sahibinin derdini kendine dert edinir; biniciye kanattır; namuslu, kız edalı, gelin işveli, aslı cennettendir; kara günde kartal, kara çölde ceylandır, aslı insandır, sahibinin namusudur (Çerkezov, vd. 1995: 22).

At ile seyis arasındaki bağı derinlemesine tahlil etmek gerekir. Beknazar Dor adlı atın seyisi Beknazar'ın hayatı ve atlara ilgisi bu konuda bir fikir vermektedir (Gorepov, 1928: 48-51). Beknazar, ömrü boyunca at yetiştiriciliği yapmış, atı bir dost ve can yoldaşı olarak görmüş biridir. Yetiştirdiği atlar hem ülke içerisinde, hem de ülke dışında tanınmıştır. Atların yanında uyur, bütün zamanını atlara bakmak, onları eğitmek ve beslemekle geçirmiştir. Atı satması için pek çok teklif alır, ancak o hiç birini kabul etmez. Kendisine bu atı niçin satmak istemediği sorulduğunda ise onun her zaman verdiği tek ve kesin cevap vardır: «*Dost hiçbir zaman satılmaz*».

Kayum Tanrıkuşiyev bir şiirinde (Çerkezov, vd. 1995: 18-19) «seyis»in fonksiyonlarını şöyle sıralıyor: Tayı eğitmek, dilinden anlamak, onu kaşağılamak, yıkamak, sevgi göstermek, onunla dost olmak, farklı huylarda olan atların her birine göre davranış geliştirmek, baş eğdirmek, uzun yularından tutup binilmeye alıştırmak, her gün biraz koşturup uzun yola alıştırmak, kaslarını

güçlendirmek ve yarışlara hazırlamak.

Sovyet döneminde atların bakımsızlıktan zor durumda olduğunu öğrenen Türkmen halkı, bunu protesto eder. Mektuplar ve dilekçeler vererek durumu eleştirir. Bazıları daha da ileri giderek, ekonomik sıkıntıda olmalarına rağmen, maaşlarından kesinti yaparak bu tohum atlarının en iyi biçimde beslenme ve bakımının yapılmasını sağlanmasını istemişlerdir.

Onları bu biçimde davranmaya iten sebeplerin başında, Türkmen olmanın ruhu vardır. Emekli bir kadın maaşının bir kısmını bu atların beslenmesine ayrılmasını isterken atın «Türkmen» olmanın, bağımsızlığın sembolü olduğunu bilmekte, duygu ve düşüncelerini belirtmekten geri kalmamaktadır. «*İyesiz kalan atlar*» aydınları da harekete geçirmiş, yazılarında konuya dikkat çekmiş, önlemler alınmasını istemişlerdir. Türkmen halkı, tarih boyunca atı Türkmenliğin en önemli belgelerinden biri saymıştır. Sovyet yönetiminde bireylerin kişisel olarak devletin izin verdiği ölçüde sığır, deve, eşek, koyun, keçi, domuz beslemeleri mümkün iken bireylerin «Kişisel Ekonomileri İçin Mal Beslemenin Cezaları» hakkındaki yasa gereği at beslemek yasaklanmıştı. Ağadurdi Akmiradov (1991: 3-4)'un bildirdiğine göre Merv ili Akalov Kolhozu'nda yüz civarında atın seyisi olan Yazberdi Otcıyev, atların kesime gönderildiği dönemde Melefer adlı atı üç defa kesilmekten kurtarmış, Melefer yerine kendi danasını kesime göndermiştir. Diğer ikisinde de atın et değeri karşılığı olan parayı devlete ödemiştir. Otcıyev'in bu tutumu öğrenildiğinde, partinin diğer bazı yöneticilerince halka kötü örnek olması sebebiyle büyük eleştirilere uğramıştır. Atları kesime vermeyenlerden biri de, kendisinden 1986 yılında derleme yaptığımız ve halen Aşkabat'ta yaşamakta ve burada özel olarak at yetiştirmekte olan Geldi Kerizov'dur. Kerizov, Cumhurbaşkanı Sapar Murat Niyazov'un Sovyetler döneminde Aşkabat'taki görevlerinde, parti kararlarına rağmen, Türkmen atçılığının korunması ve geliştirilmesi için manevi destek verdiğini belirtmekte, Türkmen atçılığının bugünkü gelişmiş konumunda olmasının en önemli sebeplerinden birinin, Niyazov'un geçmişte bu konudaki desteğiyle yakından ilgili olduğunu ifade etmektedir. Türkmenler için at sembolik değere sahiptir. Ağadurdi Akmiradov (1991: 3) «*Eğer*

atımız yok olursa, Türkmenliğimizi kaybederiz» demektedir. Bu ifadeyi Türkmenistan'a 1992, 1993 ve 1996 yıllarında yapmış olduğumuz seyahatlerde konuştuğumuz pek çok insandan da dinlemiştik. Bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti'nin devlet sembolünün merkezinde at figürüne yer verilmesi, halkın duygu ve düşüncesinin bu sembol etrafında yoğunlaştırılmış olması bakımından dikkat çekicidir.

Devletin konuya vermiş olduğu önem Türkmen atçılığının gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Bunda sayın Cumhurbaşkanı

Türkmenbaş'ının, atı, Türkmenliğin bir sembolü olarak görmesindeki payı büyüktür. Bundan dolayı kendilerini saygıyla selâmlıyorum. Türkmenistan Dışişleri Bakanlığı'nın bu konudaki gayretlerini ve sayın Bakan Boris Ağa'yı yardımlarından dolayı saygı ile anıyorum. Bu çerçevede araştırma yapmama vesile olan Türkmenistan'ın Washington Büyükelçisi sayın Halil Uğur'a ve sempozyumun düzenlenmesinde katkı sağlayan Türkmen Atçılığı Birliği Başkanı Geldi Kerizov'a saygılar sunuyorum. ■

KAYNAKLAR

- Batu, Selahattin, (1938), *Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Bazarbay, Meredov, (1995), "Akalteke Atları", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, TJK Yayınları, İstanbul.
- Bekmiradov, Ahmet, (1986), »Atı Türkmen Bolsun, Gılcı Musri", *Yaşlık*, No: 3, S. 55-61.
- Belenogov, Mili, (1953), *Türkmenistan Atlarının Ahal-Teke Tohumu ve Onu Govillandırmağın Yolları*, Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat.
- Çerkezov, Bayramgeldi-Yazcuma Aşageldiyev, (1995), *Gıratın Ovazı*, Maarif Neşriyatı, Aşgabat.
- Çınar, Ali Abbas, (1993), *Türklerde At ve Ondokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü*, Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, Ankara.
- _____, (1996a), *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- _____, (1996b) "Divanu Lügati't-Türk'te At Kültürü", *Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler*, Muğla.
- _____, (1997), "Türkmen Ahal-Teke Atı", *Kültür Ve Sanat*, S. 33, ss. 61-64.
- Divitçioğlu, Sencer, (1987), *Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüg)*, Ada Yayınları, İstanbul.
- Durdiev, Marat, (1992), *Aha - Eke Bedev Atları*, Türkmenistan Medeniyet ve Turizm Ministirliği, Aşgabat.
- Erk, Nihal, (1978), *Veteriner Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Esin, Emel, (1965), *The Horse İn Turkie Art*, Central Asiatic Journal, 10; ss. 167-227.
- Gorepov, K., (1928), *Ahal-Teke Atçılığı*, Aşgabat.
- _____, (1996), *Ahal-Tekinskol Konevodstvo Türkmenskoj SSR*, İzdanie Narodnogo Komissariata Zemledeliya Türkmenskoj SSR. Aşgabat.
- Graçev, Anatoli, (1985), "Üsti Şemali Bedev", *Edebiyat ve Sungat*, 27 Dekabrın, S. 12-13.
- Gulmemmedov, Seyitmuhammet, (1995), "Çın Bedevin Tamalı", *Standart Hil ve Howsuzluk*, No: 1-2, ss. 20-21.
- Güleç, Ertuğrul, (1995a), *Ahal-Teke Atı*, Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Yayınları, Ankara.
- Gündogdiev, Ovez Ataevič, (1994), *Roli Konya i Cizni Türkmen*, Akademiya Navuk Türkmenistana, Aşgabat.
- Kafesoğlu, İbrahim, (1984) *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Kaplan, Mehmet, (1953), "Dede Korkut Kitabında Hayvanlar", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, ss. 275-290, İstanbul.
- _____, (1979), *Oğuz Kağan Destanı {Edebî Bir Tahlil}*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Karaev, P., (1979), *Türkmenskiye Koni*, İzdatelstvo Türkmenistan, Aşgabat.
- Kaşgarlı Mahmud, (1985-1986) *Divanu Lügati't-Türk Tercümesi*, (4 Cilt), Çev Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kavşudov, A., (1982), *Türkmenokie Koni*, Aşgabat.
- Kayhan, Hirnrnet-Annakuli Nurmahammet, (1996), *Göroğlu/Türkmen Halk Destanı*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı, Ankara.
- Kovalevskaya, V. B., (1977), *Koni i Vsadnik*, İzdatelstvo Navka, Moskova.
- Lıgeti, L., (1986), *Bilinmeyen İç Asya*, Çev: Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Lipets, R. S., (1984), *Obrazı Batıra i Ego Konya v Tyurko-Mongolskom Epose*, Navka, Moskova.
- Mahmudov, Nizamettin, (1995), "Özbek Dilindeki Atçılık Terimleri", *Türk Kültüründe At Ve Çağdaş Atçılık*, TJK Yayınları, İstanbul.
- Maslow, Jonathan, (1994), *Sacred Horses/The Memoris Of a Trukmen Cowboy*, Random House, New York.
- Meredov, Bazanbay, (1984), "Tayların Yimlenilişi", *Türkmenistanın Oba Hocalığı*, No: 7, ss. 39-40.
- Mokayev, Enverbek, (1995), "Manas Destanı'nda At

- İsimleri", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, TJK Yayınları, İstanbul.
- Musakulov, Askar, (1994), "Atdır Yigitning Yoldaşı", *Vatan (Özbekistan)* 2, Fevral: 1-4.
- Nepesov, Ovezdurdı, (1992), *Çın Bedevler Meydanında Setlidir (Atlı Yürüş Hakda Söhbət)*, Aşgabat.
- Ocak, Ahmet Yaşar, (1990), *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Ankara.
- Orazov, K., (1977), "Bedevin Sonpası", *Türkmenistan Oba Hocalığı*, No: 10, ss. 39-41.
- Orkun, Hüseyin Namık, (1954), *Eski Türklerde Evcil Hayvanların Tarihçesi*, Yeni Matbaa, Ankara.
- Osmanova, A., (1992), "Türkmey Dilinde Atçılığa Değişli Sözlerin Şemantik Ayratılıkları", *Türkmenistan İlimler Akademiyasının Habarları*, No: 2, ss. 72-78.
- Ögel, Bahaeddin, (1984-1990), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 9 C, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Rasony, Laszlo, (1988), *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Resulov, Nimet, (1995), "Özbekistan'da Atçılık", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul.
- Ritter, H., (1934), "Ata Binmek, Ok Atmak", *Türkiyat Mecmuası*, IV, ss. 45-47.
- Roux, Jean-Paul, (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Türkçesi: Aykut Kazancıgil, İstanbul. Salihov, B., (1965), *Ahaltekinskaya Naroda Loşadeş*, Aşgabat: Salihov, Besim, (1966), *Ahal-Teke Atları*, Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat.
- _____, (1970), "Bedev Bedevligine Galar", *Edebiyat ve Sungat*, 27 May, ss. 3-4.
- Saparov, B., (1961), "Ahal-Teke Atlarının Tohum Hillerini Govullandırmak Meseleleri", *Türkmenistanın Oba Hocalığı*, No.: 3, ss. 53-56.
- Schönig, Claus, (1995), "Sibirya'da At ve Atçılık Terimleri", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, TJK Yayınları, İstanbul.
- Sümer, Faruk, (1983), *Türkler'de Atçılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____, (1995), "Byerley Türk", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 106, ss. 9-10.
- TSA, (1974), *Türkmen Sovyet Ansiklopedisi*, B I., "Ahal-Teke Atı", ss. 238-240, Aşgabat.
- TSA, (1979), *Türkmen Sovyet Ansiklopediyası*, "Gıyalçılık", C. II, s. 462, Aşgabat.
- Vitta, V. O., (1937), *Loşad Drebnego Vostoka/Konskiye Porodi Srednet Azii*, Moskova.

THE CULT OF HORSE IN THE TURKOMEN FOLK LITERATURE AND THE ROLE OF THE HORSE IN THE TURKOMEN LIFE

Asst. Prof. Ali Abbas ÇINAR, PhD

Instructor in the department of Contemporary Turkish dialects and Literatures, Faculty of letters, Mugla University

ABSTRACT

It has been inferred from the available data that the cult of horse coming from the pre-historic times as part of the Turkomen culture and the history of Turkomens are closely related to each other.

The horse, which is quite valuable in the Turkomen literature and tradition, has also

influenced the identity of the Turkomen. In Turkomen literature these has always been a certain similarity between men and horses. In the literature of the Turkomen, the book of Dede Korkut, Köroğlu legend, and innumerable specimens in the Turkomen proverbs point to the qualities of horses.

Key Words:

Horse Cultur in Turkmens, Turkmen Literature, Ahal-teke, Horse

Культура коня в туркменской народной литературе и роль коня в жизни

Али Аббас Чынар, доцент

*Преподаватель Отдела современных тюркских наречий и литератур факультета Естественных Наук
и Литературы Университета Муғлы*